GLOBAL JOURNAL OF CROSS-DISCIPLINARY INNOVATIONS
Multidisciplinary peer-reviewed scholarly journal
GJCDI
Vol. 1 | Issue 3
Year: 2026

IQTISODIY TEBRANISHLAR VA ISHSIZLIK: NAZARIY BOG‘LIQLIK, DINAMIKA VA BANDLIK SIYOSATI

Boyjigitova Marjona Sobirjon qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Ilmiy rahbar: **Urunbayeva Yulduz Pirnazarovna** Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Tel.: +998 90 505 21 05; e-mail: yulduzurunbaeva75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada iqtisodiy tebranishlarning mazmuni, iqtisodiy sikl bosqichlari va ishsizlikning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Ishsizlikning friksion, tarkibiy, mavsumiy va davriy turlari yoritilib, ayniqsa, yalpi talab pasayishi hamda ishlab chiqarish hajmining potensial darajadan og‘ishi bilan bog‘liq davriy ishsizlikka e’tibor qaratiladi. O‘zbekiston Respublikasining 2017–2025-yillardagi rasmiy ishsizlik darajasi va yalpi ichki mahsulot o‘sishi ko‘rsatkichlari qiyosiy-tavsifiy usulda o‘rganiladi. Tahlil natijasida 2020-yilda iqtisodiy o‘sishning keskin sekinlashgani va ishsizlik ko‘rsatkichining eng yuqori darajaga chiqqani, keyingi yillarda esa iqtisodiy faollik tiklanishi fonida ishsizlik pasaygani ko‘rsatiladi. Ishsizlikni kamaytirish bo‘yicha makroiqtisodiy va tarkibiy siyosat yo‘nalishlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy tebranishlar, iqtisodiy sikl, ishsizlik, davriy ishsizlik, bandlik, yalpi ichki mahsulot, potensial ishlab chiqarish, Okun qonuni, mehnat bozori.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqarish, investitsiya, iste’mol, narxlar va bandlik ko‘rsatkichlari vaqt davomida bir maromda o‘zgarmaydi. Iqtisodiy faollik ayrim davrlarda tezlashadi, boshqa davrlarda esa sekinlashadi. Bunday o‘zgarishlar iqtisodiy tebranishlar deb yuritiladi. Ular korxonalar faoliyati, uy xo‘jaliklari daromadlari, davlat budjeti va mehnat bozoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy tebranishlarning eng sezilarli ijtimoiy oqibatlaridan biri ishsizlikning ortishidir.

Ishsizlik faqat alohida shaxsning ish topa olmasligi bilan cheklanmaydi. Uning ortishi ishlab chiqarish imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmasligi, oilalar daromadlarining kamayishi, kambag‘allik xavfining kuchayishi va budjetga tushumlar qisqarishiga olib kelishi mumkin. Shu bois iqtisodiy sikllarni tahlil qilish va mehnat bozoridagi o‘zgarishlarni kuzatish davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi — iqtisodiy tebranishlar va ishsizlik o‘rtasidagi nazariy bog‘liqlikni yoritish, O‘zbekistonning rasmiy statistik ma’lumotlari asosida 2017–2025-

yillardagi dinamikani baholash hamda bandlikni barqarorlashtirish bo‘yicha xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiyalash, statistik kuzatish, taqqoslash va tavsifiy tahlil usullaridan foydalanildi. Iqtisodiy sikl bosqichlarini tushuntirishda real ishlab chiqarishning potensial ishlab chiqarishga nisbati hamda ishlab chiqarish tafovuti (output gap) tushunchalari asos qilib olindi. Ishsizlik ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining SIAT rasmiy ma’lumotlar bazasidagi yillik qatorlardan foydalanildi [1; 2].

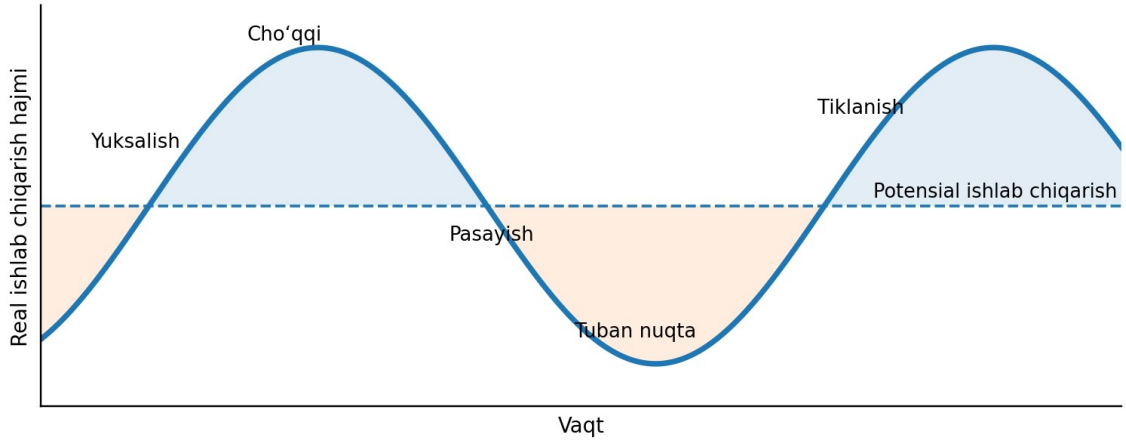
Tahlil davri 2017–2025-yillarni qamrab oladi. 2025-yil bo‘yicha ishsizlik darajasi rasmiy bazada dastlabki ma’lumot sifatida qayd etilgan. Ishsizlik darajasi mehnat kuchi tarkibidagi ishsizlar ulushi sifatida talqin qilindi. Xalqaro mehnat statistikasi yondashuvida ishsiz shaxs ish bilan band bo‘lmagan, ish izlayotgan va ishlashga tayyor shaxs sifatida aniqlanadi [3].

Tadqiqot tavsifiy xususiyatga ega: unda mamlakat bo‘yicha umumiy yillik ko‘rsatkichlar qiyoslanadi, biroq iqtisodiy o‘sish va ishsizlik o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqasi ekonometrik model orqali alohida baholanmaydi. Shu sababli aniqlangan bir vaqtdagi o‘zgarishlar bevosita sababiy bog‘liqlikning to‘liq isboti sifatida talqin qilinmaydi.

NATIJALAR

Iqtisodiy tebranishlar — iqtisodiy faollikning uzoq muddatli o‘sish yo‘nalishi atrofida takrorlanib turadigan kengayish va qisqarish jarayonlaridir. Iqtisodiy sikl odatda to‘rt asosiy bosqichdan tashkil topadi: yuksalish, cho‘qqi, pasayish va tuban nuqta. Yuksalish davrida ishlab chiqarish, investitsiya va bandlik oshadi; cho‘qqida iqtisodiy faollik yuqori nuqtaga yetadi; pasayish davrida talab va ishlab chiqarish sekinlashadi; tuban nuqtadan keyin esa tiklanish boshlanadi. Amaliyotda sikllar qat’iy bir xil davomiylik yoki amplitudaga ega emas [4].

Iqtisodiy siklning soddalashtirilgan ko‘rinishi

1-chizma. Iqtisodiy sikl bosqichlari va ishlab chiqarishning potensial darajaga nisbatan tebranishi (muallif ishlanmasi).

Ishsizlik — mehnat resurslarining iqtisodiy faol qismi ichida ish bilan band bo‘lmagan, ish izlayotgan va ishlashga tayyor shaxslar mavjudligini ifodalovchi ko‘rsatkichdir. Ishsizlik darajasi quyidagi formula bilan hisoblanadi:

Ishsizlik darajasi = (Ishsizlar soni / Mehnat kuchi) × 100%

Mehnat kuchi band bo‘lganlar va ishsizlar yig‘indisidan iborat. Shu sababli mehnat bozorini to‘liq baholashda ishsizlik darajasi bilan bir qatorda bandlik darajasi, iqtisodiy faollik, norasmiy bandlik, to‘liq bo‘lmagan ish vaqti hamda mehnatga layoqatli aholining ish qidirishdan chekinishi kabi holatlar ham e’tiborga olinishi kerak.

Ishsizlikning asosiy turlari

Friksion ishsizlik — shaxsning bir ish joyidan boshqasiga o‘tishi, yangi ish qidirishi yoki mehnat bozoriga ilk bor kirishi jarayonida yuzaga keladi. U odatda qisqa muddatli bo‘lib, ish beruvchi va ish izlovchi o‘rtasidagi axborot nomutanosibligi bilan bog‘liq.

Tarkibiy ishsizlik — iqtisodiyot tarkibi, texnologiya yoki kasblarga bo‘lgan talab o‘zgarganda yuzaga keladi. Masalan, ayrim ishlab chiqarish jarayonlarining avtomatlashtirilishi bir turdagi ish o‘rinlariga talabni kamaytirib, raqamli va texnik ko‘nikmalarga ehtiyojni oshirishi mumkin. Bunday vaziyatda ishchi kuchining malakasi va bo‘sh ish o‘rinlari talabi o‘rtasida nomuvofiqlik paydo bo‘ladi.

Mavsumiy ishsizlik — qishloq xo‘jaligi, turizm, qurilish yoki ayrim xizmat tarmoqlarida ish hajmining yil fasllariga qarab o‘zgarishi natijasida yuzaga keladi. Davriy (siklik) ishsizlik esa yalpi talab pasayishi va iqtisodiy faollik qisqarishi tufayli korxonalar ishlab chiqarishni kamaytirishi, ishchilar sonini qisqartirishi yoki yangi ishga qabul qilishni to‘xtatishi bilan bog‘liq.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Davriy ishsizlik iqtisodiy tebranishlar bilan eng bevosita bog‘langan ishsizlik shaklidir. Iqtisodiy pasayish davrida uy xo‘jaliklari iste’moli, xususiy investitsiyalar yoki eksportga talab kamayishi mumkin. Korxonalar mahsulot sotish hajmi pasayganida ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartiradi. Mehnat ko‘pincha asosiy xarajat omillaridan biri bo‘lgani sababli, bunday sharoitda ish vaqti qisqarishi, vaqtinchalik ta’til yoki xodimlar sonining kamayishi kuzatiladi. Natijada ishsizlik darajasi ko‘tarilishi mumkin.

Iqtisodiy o‘sish va ishsizlik o‘rtasidagi teskari bog‘liqlik iqtisodiy adabiyotlarda Okun qonuni orqali ifodalanadi. Uning umumiy mazmuniga ko‘ra, real ishlab chiqarish potensial darajadan past bo‘lsa, ishsizlik odatda tabiiy yoki uzoq muddatli darajadan yuqorilashadi; ishlab chiqarish tafovuti yaxshilanganda esa ishsizlik pasayish tendensiyasiga ega bo‘ladi [5]. Biroq bu bog‘liqlik barcha mamlakatlar va davrlarda bir

xil koeffitsiyent bilan namoyon bo‘lmaydi. Mehnat bozori moslashuvchanligi, norasmiy bandlik, mehnat unumdorligi va demografik omillar natijaga ta’sir ko‘rsatadi.

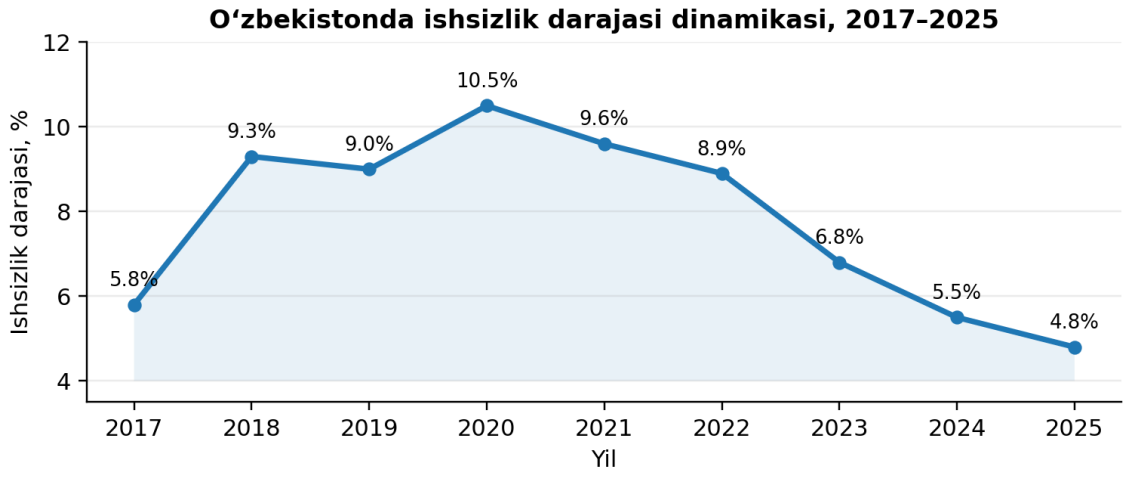
1-jadvalda O‘zbekistonning 2017–2025-yillardagi real YAIM o‘sish sur’ati va ishsizlik darajasi keltirilgan. YAIM ko‘rsatkichi o‘tgan yilga nisbatan foizda berilgan, ishsizlik esa mehnat kuchiga nisbatan foiz hisoblanadi [1; 2].

Yil	Real YAIM o‘sishi, %	Ishsizlik darajasi, %
2017	4.7	5.8
2018	5.7	9.3
2019	6.8	9.0
2020	1.6	10.5
2021	8.2	9.6
2022	6.1	8.9
2023	6.3	6.8
2024	6.7	5.5
2025	7.7	4.8

1-jadval. O‘zbekistonda real YAIM o‘sishi va ishsizlik darajasi, 2017–2025-yillar.

Jadvaldan ko‘rinadiki, 2019-yilda real YAIM 6,8 foizga o‘sgan bo‘lsa, 2020-yilda o‘sish sur’ati 1,6 foizgacha sekinlashgan. Shu yili ishsizlik darajasi 10,5 foizga yetib, kuzatilayotgan davrning eng yuqori ko‘rsatkichini tashkil qilgan. Bu davr pandemiya bilan bog‘liq iqtisodiy cheklovlar va talabdagi keskin o‘zgarishlar fonida yuz bergan. Muhim jihat shundaki, YAIMning yillik o‘sishi manfiy bo‘lmagan: demak, ma’lumotlar 2020-yilda iqtisodiyot qisqarganini emas, balki o‘sish keskin sekinlashganini ko‘rsatadi.

2021-yilda real YAIM o‘sishi 8,2 foizga ko‘tarilganiga qaramay, ishsizlik 9,6 foizni tashkil etgan. Bu bandlik tiklanishi iqtisodiy ishlab chiqarishdagi tiklanishdan kechroq yuz berishi mumkinligini ko‘rsatadi. Korxonalar dastlab mavjud quvvatlardan foydalanishni oshirishi, keyin esa yangi ishchilarni yollashi mumkin. 2022–2025-yillarda ishsizlik darajasi 8,9 foizdan 4,8 foizgacha pasaygan; shu davrda real YAIM o‘sishi 6,1 foizdan 7,7 foizgacha ko‘tarilgan [1; 2].

1-grafik. O‘zbekistonda ishsizlik darajasi dinamikasi, 2017–2025-yillar (SIAT rasmiy ma’lumotlari asosida).

Grafik 2020-yildagi yuqori nuqtadan so‘ng ishsizlik darajasi izchil pasayganini ko‘rsatadi. 2025-yilda ko‘rsatkich 4,8 foizni tashkil etgan. Shunga qaramay, faqat umumiy ishsizlik darajasining pasayishi mehnat bozoridagi barcha muammolar bartaraf etilganini anglatmaydi. Ish o‘rinlarining sifati, ish haqi, kasbiy malaka mosligi, yoshlar va ayollar bandligi, hududlar kesimidagi tafovutlar ham alohida baholanishi lozim.

Ishsizlikni kamaytirish va iqtisodiy tebranishlarni yumshatish yo‘llari

Birinchidan, iqtisodiy pasayish davrida bandlikni qo‘llab-quvvatlovchi maqsadli fiskal choralar muhim. Infratuzilma loyihalari, vaqtinchalik jamoat ishlari va kichik biznesni moliyalashtirish iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishi mumkin. Bunday xarajatlar iqtisodiy zarurat, budjet imkoniyatlari va loyihalarning samaradorligini hisobga olgan holda rejalashtirilishi kerak.

Ikkinchidan, pul-kredit siyosati narxlar barqarorligini saqlagan holda iqtisodiy faollikdagi keskin pasayishlarni yumshatishga xizmat qilishi mumkin. Bunda foiz stavkalari, kredit shartlari va likvidlikni boshqarish vositalari makroiqtisodiy vaziyatga muvofiq qo‘llanadi. Fiskal va monetar siyosatning o‘zaro muvofiqligi muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, tarkibiy ishsizlikni kamaytirish uchun kasb-hunar ta’limi va qayta tayyorlash dasturlarini mehnat bozori talabiga moslashtirish lozim. Ish beruvchilar bilan hamkorlikda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish, dual ta’lim, stajirovka va ishga joylashtirish xizmatlarini kengaytirish ish izlovchilar hamda ish beruvchilar o‘rtasidagi nomuvofiqlikni kamaytiradi.

To‘rtinchidan, hududiy bandlik siyosati mahalliy iqtisodiyotning ixtisoslashuvi, transport va raqamli infratuzilma, investitsiya salohiyati hamda mehnat resurslari xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlarning mehnat bozoriga kirishini yengillashtirish, bolalarni parvarishlash infratuzilmasi, moslashuvchan ish shakllari va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash muhimdir.

XULOSA

Iqtisodiy tebranishlar bozor iqtisodiyotining tabiiy jarayonlaridan biri bo‘lib, ular ishlab chiqarish, investitsiya, iste’mol va bandlik ko‘rsatkichlarida namoyon bo‘ladi. Iqtisodiy pasayish sharoitida korxonalar ishlab chiqarish va ishchi kuchiga talabni qisqartirishi mumkin. Shu sababli davriy ishsizlik iqtisodiy sikl bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim makroiqtisodiy muammodir.

O‘zbekistonning 2017–2025-yillardagi rasmiy statistikasi 2020-yilda YAIM o‘sishining 1,6 foizgacha sekinlashgani va ishsizlik darajasining 10,5 foizga yetganini ko‘rsatadi. Keyingi yillarda iqtisodiy o‘sish tiklangan va ishsizlik 2025-yilda 4,8

foizgacha pasaygan. Bu ko‘rsatkichlar iqtisodiy faollik va bandlik o‘rtasidagi teskari yo‘nalishdagi bog‘liqlikka mos keladi, biroq ushbu maqoladagi tavsifiy tahlil sababiy ta’sirni to‘liq o‘lchamaydi.

Barqaror bandlikka erishish uchun iqtisodiy sikllarni yumshatuvchi makroiqtisodiy siyosat bilan bir qatorda mehnat bozorining tarkibiy muammolarini hal etish zarur. Kasbiy qayta tayyorlash, hududlarda yangi ish o‘rinlari yaratish, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash, mehnat bozori axborot tizimlarini yaxshilash va zaif guruhlar bandligini oshirish uzoq muddatli natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. SIAT — “Ishsizlik darajasi” statistik ko‘rsatkichi, kod 2.02.01.2200. 2017–2025-yillar. https://siat.stat.uz/data/1875/
2. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. SIAT — “Yalpi ichki mahsulotning o‘sish sur’ati” statistik ko‘rsatkichi, kod 4.01.01.0002. 2017–2025-yillar. https://siat.stat.uz/data/1921/
3. International Labour Organization (ILO). Guide for the Formulation of National Employment Policies. Mehnat kuchi va ishsizlik tushunchalarining ta’rifi. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@emp_policy/documents/publication/wcms_188048.pdf
4. Jahan, S., Mahmud, A. S. The Output Gap: Veering from Potential. IMF, Finance & Development. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/22_output-gap.htm
5. Ball, L., Leigh, D., Loungani, P. Okun’s Law: Fit at 50? IMF Working Paper No. 13/10, 2013. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp1310.pdf
6. Mankiw, N. G. Macroeconomics. 10th ed. New York: Worth Publishers, 2022.